

Шліхта І. В.

У ПУТАХ МАРКСИЗМУ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ДМИТРА ДОНЦОВА (1883–1914)

Статтю присвячено дослідженню світоглядної еволюції Дмитра Донцова в період до Першої світової війни. Головну увагу зосереджено на чинниках, що вплинули на формування світогляду мислителя (походження, освіта, досвід міжкультурного спілкування, досвід практичної діяльності, інтелектуальні враження). Донцов визнавав, що на його погляди вплинула класична українська література, а також ідеї Миколи Міхновського, однак найцитованіші автори у його працях – Карл Маркс, Фрідріх Енгельс і представники європейської соціал-демократії. Виявлено також потужний вплив австромарксизму. Зроблено припущення, що у переддень війни саме австромарксизм визначав інтелектуальні обрії Донцова у його намаганні розв'язати українське національне питання у межах теоретичних побудов марксизму. Висвітлено конфлікт Донцова із чільними представниками Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Зроблено висновок про його вирішальний вплив на відлучення Донцова від середовища української соціал-демократії.

Ключові слова: Дмитро Донцов, Українська соціал-демократична робітничка партія, марксизм, австромарксизм, націоналізм.

Дмитро Донцов – яскравий представник мезожового покоління українців, яке пережило трагедію Першої світової війни, розпад імперій, російські революції, Українську національну революцію та її поразку, становлення тоталітарних режимів і крайнощі їхньої політики, Другу світову війну. Історична епоха значно вплинула на світогляд цього покоління політичних і громадських діячів. Тому, якщо вжити формулу, запропоновану Петром Голубенком стосовно Миколи Хвильового, варто розрізняти те, що належить нашому герою безпосередньо, і те в його діяльності/творчості, що зумовлене історичною добою.¹ У випадку Донцова це зробити досить важко, не в останню чергу тому, що погляди сучасників Донцова на нього та його діяльність, як і погляди дослідників Донцова, відчутно різняться. Трагедія Донцова почасти полягає в тому, що вже для сучасників він став «надміру зрозумілим», не вартим критичного погляду. Покажемо, у цьому сенсі, є жарт під назвою «Тяжко думає», вміщений у впливовому західноукраїнському гумористичному виданні «Маски»:

«– Яка різниця поміж Палієвом а Мусолінім? – Не знаю. – Така, що Палієв *блондин*, а Мусоліні *брунет*. – Ну, а поміж д-ром Донцовим а Мусолінім? – Також не знаю. – Ніяка. Цей брунет і там-той брунет. *Якжеж ти тяжко думаєш!*».²

¹ Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАРУ), ф. 56, оп. 1, спр. 12, арк. 43 зв.

² Ле, «Тяжко думає», *Маски. Журнал сатири й гумору* 4 (1923): 3.

Попри вагомні здобутки сучасної української та зарубіжної історіографії (насамперед варто згадати дослідження Олександра Зайцева,³ Сергія Квіта,⁴ Тревора Ерлачера,⁵ Галини Сварник,⁶ Олега Багана⁷), *magnum opus* про ідеолога все ще залишається монографія Михайла Сосновського,⁸ опублікована через рік після смерті Донцова (1974).

Майже всі дослідники ідеології Донцова визнають, що на початковому етапі своєї кар'єри він був марксистом. Формально, це взагалі не проблема, адже Донцов деякий час був членом Української соціал-демократичної робітничої

³ Олександр Зайцев, *Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова 1922–1939 роки. Начерк інтелектуальної біографії* (Київ: Критика, 2019); Його ж, *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки. Нариси інтелектуальної історії* (Київ: Критика, 2013).

⁴ Сергій Квіт, *Дмитро Донцов: ідеологічний портрет* (Львів: Галицька видавнича спілка, 2013).

⁵ Trevor Erlacher, "The Birth of Ukrainian «Active Nationalism»: Dmytro Dontsov and Heterodox Marxism before World War I, 1883–1914," *Modern Intellectual History* 11, no. 3 (2014): 519–548.

⁶ Галина Сварник, «Архів Дмитра Донцова.» *Пам'ятки України* 3–6 (1994): 122–128; Її ж, «Редакторська та видавнича діяльність Дмитра Донцова львівського періоду (1922–1939),» *Україна в минулому* 9 (1996): 153–162; Її ж, «Юрій Ліпа і Дмитро Донцов кризь призму особистих і творчих взаємин,» у *Юрій Ліпа: голос доби і приклад чину* (Львів: Львівський національний ун-т ім. І. Франка, 2001), 213–228 тощо.

⁷ Олег Баган, *Поміж містикою і політикою: Дмитро Донцов на тлі української політичної історії першої половини ХХ ст.* (Київ: УВС ім. Ю. Липи, 2008).

⁸ Михайло Сосновський, *Дмитро Донцов – політичний портрет: з історії розвитку українського націоналізму* (Нью-Йорк – Торонто: Trident International, Inc., 1974).

партії (УСДРП) і відомим соціалістичним публіцистом. Розбіжності виникають у питанні, наскільки щирим був Донцов у своїх тогочасних переконаннях і чому він від них відмовився. Немає єдності і щодо датування головних віх світоглядної еволюції Донцова. Вирішення проблеми ускладнюється тим, що вже сучасники ідеолога, зокрема однопартійці, оцінювали його погляди прямо протилежно: одні стверджували, що марксизм і соціалізм Донцова – це лише данина моді, інші – що він був одним із найортодоксальніших марксистів у лавах УСДРП.

Можна виокремити дві тенденції в оцінці марксизму Донцова сучасними дослідниками. Зокрема, на думку О. Багана, «соціал-демократія була для нього лише засобом для досягнення головної мети – національного визволення, яка на той час уже чітко визріла в його світогляді».⁹ Схожих поглядів дотримується С. Квіт, для якого Донцов був соціалістом, доки ця доктрина не входила в суперечність з українськими національними інтересами. Дослідник стверджує, що еволюція Донцова від марксизму до націоналізму «була швидкою і виразною».¹⁰

Інакше оцінюють погляди Донцова Т. Ерлачер та О. Зайцев. Зокрема, Зайцев стверджує, що на ранньому етапі своєї політичної діяльності «Донцов був не просто соціал-демократом, а ортодоксальним марксистом, войовничим атеїстом і активним борцем проти українського націоналізму та релігії».¹¹ Погляди Донцова, на думку Зайцева, були близькими до платформи більшовиків і відрізнялися лише в одному питанні: Донцов, як і більшість його однопартійців, був прибічником федеративного принципу, якщо йшлося про державний лад майбутньої Росії або ж про відносини української та російської соціал-демократії.¹²

На нашу думку, методологічною вадою чи не всіх досліджень про мислителя є те, що передвоєнний період творчості Донцова вивчають крізь призму подальшої еволюції його поглядів. Через це у його творах цього періоду дослідники намагаються знайти відповіді на запитання, які вочевидь не були актуальними для Донцова перед вибухом Першої світової війни.

Мета статті – дослідити передвоєнні погляди Донцова, насамперед їхню марксистську складову, як самодостатній комплекс ідей, а також

встановити головні інтелектуальні впливи на Донцова й визначити чинники, що зумовили еволюцію його поглядів у межах розглядуваного періоду.

Методологічною засадою дослідження є праця Лешека Колаковського «Головні течії марксизму».¹³ Погляди Колаковського на марксизм, те, що/як він поєднує у логічну систему таких авторів, як Карл Каутський, Жорж Сорель, Станіслав Бжозовський, австромарксистів, Леніна та інших, дають змогу поглянути на Донцова з нової перспективи. Уже сучасники Донцова звинувачували його в тому, що він найбільший еkleктик свого часу, який механічно поєднує різні ідеї.¹⁴ Однак підхід Колаковського до розуміння марксизму дає змогу припустити, що Донцов хоча б до певної межі не такий «хаотичний» і «алогічний», як нерідко вважають, адже багатьох його «улюбленців» поєднує марксистська складова їхнього світогляду, хоча б на певному етапі їхньої діяльності.

Формування світогляду

Дмитро Донцов народився 29 серпня 1883 р. у м. Мелітополі (тепер Запорізька область) у заможній родині. Його батько Іван був успішним підприємцем. У Дмитра було двоє братів і дві сестри. У родинному колі Донцови зазвичай поспілкувалися російською мовою. Сім'я була доволі прогресивною: Донцови мали багату бібліотеку, за нагоди відвідували театр. Значний вплив на Дмитра, за свідченням дружини, мав його дідусь, німець за походженням – вітчм матері. У 1895 р. Дмитро повністю осиротів, після чого ним опікувалися родичі матері.

Головними джерелами інформації про формування світогляду Донцова є офіційні документи (наприклад, про здобуту освіту), праці публіциста, його щоденник, листування з різними респондентами, а також монографія М. Сосновського, написана на основі безпосередніх свідчень самого ідеолога, його дружини Марії та інших свідків доби. Дослідники, зокрема, зауважують інформативність листа Донцова до Євгена Маланюка від 19 вересня 1931 р.,¹⁵ який був відповіддю на закиди Володимира Дорошенка у тому, що світогляд Донцова позначений російським впливом. Лист надзвичайно емоційний

⁹ Олег Баган, «Поміж містикією і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ї половини XX ст.)» у Дмитро Донцов, *Твори*, 30. Виділено автором. – I. III.

¹⁰ Квіт, Дмитро Донцов, 21.

¹¹ Зайцев, *Націоналіст у добі фашизму*, 40.

¹² Там само.

¹³ Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism. Its Origin, Growth, and Dissolution* (Oxford: Oxford University Press, 1978).

¹⁴ П. Б. ««Вістник» й ідеологія Д. Донцова,» *Дзвони* 4 (1933): 242.

¹⁵ Галина Сварник, «До ідейної біографії Дмитра Донцова,» *Українські проблеми* 1 (1997): 145–147.

і написаний у період, коли Донцов чітко усвідомлював ту роль в історії України, на яку він може претендувати. Однак головні ідеї листа – вплив атмосфери багатоетнічної Таврії, яку, на думку Донцова, можна назвати українською Америкою, а також захоплення зарубіжною та українською літературою – доволі повно змальовують картину головних вражень юного Донцова.

З-поміж своїх авторитетів того часу Донцов назвав Миколу Гоголя, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша й Олексу Стороженка.¹⁶ Опосередкованим свідченням ширості ідеолога є те, що в переліку своїх захоплень він назвав ім'я П. Куліша, якого критикував у пізніший період. На роздуми також наштовхують певні збіги у твердженнях Донцова та його сучасника, майбутнього лідера сіонізму Володимира Жаботинського. Як і Донцов, Жаботинський походив із досить заможної родини, також рано став сиротою. У сімейному колі Жаботинські найчастіше вживали російську мову. Національне/етнічне самовизначення для обох було не даниною сімейній традиції, а результатом світоглядної еволюції. Подібно до Донцова, Жаботинський підкреслював значення батьківської бібліотеки, насамперед зарубіжної пригодницької літератури, почасти Олександра Пушкіна та Михайла Лермонтова, і вплив рідної одеської атмосфери – середовища багатоетнічного міста на своє становлення.¹⁷

Середню освіту Донцов здобув у Мелітопольському реальному училищі (випуск 1900 р.) та Імператорській Миколаївській Царськосельській гімназії (свідоцтво зрілості від 21 серпня 1902 р.). У серпні 1902 р. був зарахований студентом юридичного факультету Санкт-Петербурзького Імператорського університету (тепер Санкт-Петербурзький державний університет), з якого відрахований у 1907 р. через несплату за навчання. Згідно з довідкою від 15 жовтня 1908 р., виданою університетом, академічні успіхи Донцова не були зразковими: лише за три з восьми екзаменів він отримав оцінку «відмінно». Потрібно зазначити, що його успіхи в середній школі були набагато кращими.¹⁸ Можливо, низькі показники – наслідок утисків політично активного студента-українця (хоча Санкт-Петербурзький університет славився своєю відносною ліберальністю), можливо, вони резуль-

тат/наслідок того, що Донцов цікавився не лише навчанням.

Є підстави вважати, що період навчання у Санкт-Петербурзькому університеті був визначальним у формуванні української ідентичності Донцова. В університетській бібліотеці він мав змогу користуватися книгами з Галичини, що видавалися за дозволом когось із викладацького складу. У такий спосіб Донцов міг реалізувати свій інтерес до історії України й української літератури. Тут він ознайомився з ідеями Миколи Міхновського, «Самостійна Україна» якого, за свідченням самого Донцова, справила на нього незабутнє враження.¹⁹ Певну роль відіграв також психологічний фактор. Вочевидь, порівнюючи практики міжетнічного спілкування у рідній Таврії із ситуацією в етнічних російських теренах, він дійшов невтішного висновку: «Кожний, хто мав нагоду обергатися в російських студентських кругах початку ХХ віку, знає, яким отруйним ядом нетерпимості заражені ці круги... Застрашуючою є ця нетерпимість особливо в відношенні Росіян до чужих національностей... Знанням є відношення Росіян до жидів... національна політика, нетолерантна до найвищого ступеня...».²⁰

Дебют Донцова в політиці відбувся в 1903 (1904) р., коли він став членом Української студентської громади в Санкт-Петербурзі. Майже одночасно (1905 р.) він увійшов до петербурзької групи Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

Період перебування Донцова в лавах УСДРП був надзвичайно складним і, водночас, плідним. У 1905 р. він узяв участь в українській політичній маніфестації, що проходила у приміщенні Санкт-Петербурзького університету. Донцов виголосив промову на захист самостійності України. За участь у маніфестації його було заарештовано та перевезено до Києва. Ув'язнення виявилось короткочасним, однак сприяло зближенню Донцова з київським осередком УСДРП і, насамперед, із Симоном Петлюрою.

Помітивши публіцистичний таланти Донцова (його перші політичні статті з'явилися в органі УСДРП – газеті «Слово»), члени української фракції другої Державної думи запросили його на посаду редактора свого органу – газети «Наша дума». У вирі російської політики Донцов дійшов невтішних висновків: усі російські партії, незалежно від програми, просякнуті шовіністичними й імперіалістичними настроями; діяльність

¹⁶ Зайцев, *Націоналіст у добу фашизму*, 146.

¹⁷ Владимир Жаботинский, *Повесть моих дней*, пер. Н. Бартомана (Изд-во «Библиотека-Алия», 1985), 13, 17.

¹⁸ Галина Сварник, «Дмитро Донцов у невідомих документах з 1890–1945 рр. з Національного архіву Канади», *Воля і Батьківщина* 1–2 (2003): 173–186.

¹⁹ Дмитро Донцов, *Рік 1918, Київ* (Київ: Темпора, 2002), 36.

²⁰ Дмитро Донцов, *Культура примітивізму (Головні підстави російської культури)* (Черкаси: Січ, 1918), 11.

соціал-демократів щодо захисту національних інтересів України є незадовільною.

Другий арешт (21 червня 1907 – 22 березня 1908 р.)²¹ і раптова хвороба спонукали Донцова виїхати в Австро-Угорщину. Приблизно тоді ж Галичину відвідав однопартієць Донцова Андрій Жук, який засвідчив, що: «[...] у зв'язку з набутим знанням політичних, культурних і економічних відносин в Галичині у мене стався крутий перебір в моїм світогляді. Досі я був в полоні теорії класової боротьби, непримирності інтересів робітництва і буржуазії і пролетарського інтернаціоналізму, а галицька дійсність мені показала, що цей “теплий кожух не для нас шитий”, що інтернаціональними гаслами прикривається національна нетерпимість, шовінізм пануючих націй».²² Можна припустити, що окреслена зміна світоглядних орієнтирів зачепила також Донцова.

Перебуваючи на лікуванні в польському курортному містечку Закопане, Донцов познайомився з В'ячеславом Липинським і Станіславом Бжозовським. Це факт виняткової ваги. Однак на той час погляди мислителів відрізнялися. З листа Липинського до Донцова від 25 червня 1920 р. дізнаємося, що: «[...] в 1908 р., як ми познайомились з Вами в Закопанім, Ви назвали дуже наївною ідею державної самостійності, котру я тоді перед Вами заступав».²³ Щодо впливу ідей Бжозовського на Донцова, на думку Т. Ерлачера, «реальна політика» польського філософа, запозичена ним у Маркса, увійшла до репертуару Донцова практично без змін, проте не раніше 1913 року.²⁴

У 1908/1909–1911 рр. Донцов навчався на правничому факультеті Віденського університету.

У липні 1909 р. він узяв участь у роботі першого Всеукраїнського з'їзду студентів у Львові, де виголосив реферат «Школа та релігія», що, на думку М. Сосновського, був найрадикальнішою даниною тогочасним соціалістичним переконанням Донцова.²⁵ Наступного року коштом Українського студентського союзу реферат побачив світ у вигляді брошури.

Праця Донцова присвячена актуальній для початку ХХ ст. проблемі викладання релігії у школі. Завдання школи, на думку Донцова, полягає

в тому, щоб навчити молоду людину мислити критично. Викладання релігії гальмує засвоєння учнями наукового способу мислення, отже суперечить головному завданню школи. Школа повинна сприяти емансипації молодого покоління від впливу будь-яких авторитетів. Це єдина умова соціального та політичного поступу суспільства. Однак викладання релігії, що пов'язане з насадженням авторитетів (зокрема, Святого Письма, Церкви, держави), робить неможливим таку емансипацію та освячує чинний лад.²⁶ Донцов не вбачав жодного зв'язку між такими поняттями, як «релігія» та «моральність». Для нього священнослужителі далеко не найморальніші люди. Він вважав, що примусове викладання релігії у школі призводить до деморалізації шкільного життя, плекання лицемірства в учнівському середовищі.

Донцов дійшов висновку, що потрібно усунути викладання релігії зі шкільної програми. Це можливо здійснити лише за умови відокремлення Церкви від держави, яке він запропонував реалізувати на засадах, проголошених в Ерфуртській програмі німецької соціал-демократії (1891 р.), тобто визнати релігію приватною справою конкретної людини.²⁷ Донцов наголошував, що релігійність народних мас глибоко закорінена в економічних і соціальних умовах їхнього існування, і ліквідувати її неможливо без зміни суспільного ладу.²⁸ Водночас, він засуджував практику заміни викладання релігії у школі аналогічними світськими предметами, коли держава насаджує власні «фетиші» («загальне добро», «інтереси нації» тощо). Донцов стверджував: «Ми, соціалдемократи, “загально людської” етики не знаємо, бо такої нема».²⁹ Фактором, що визначає духовне життя людини, її переконання, є та роль, яку відіграє в економічному житті клас, до якого вона належить. Т. Ерлачер наголошує, що продемонстроване Донцовим марксистське заперечення «універсальної моралі» – це, по суті, сформований принцип «аморальності», що згодом з'явиться в його теорії націоналізму.³⁰

Одночасно, у 1909–1913 рр., працював у лавах Закордонної групи УСДРП, обстоював легальні можливості партійної роботи, активно друкувався у соціалістичній пресі. У 1912 р. Донцов підписав від імені ЦК УСДРП «Спільну відозву

²¹ Алла Крилова і Геннадій Карачевцев, “Університетська справа Дмитра Донцова,” *Мелітопольский краеведческий журнал* 13 (2019): 84.

²² Андрій Жук, «Із спогадів,» *Молода нація* 3 (2002): 214.

²³ В'ячеслав Липинський, *Твори. Архів. Студії. Архів*, т. 1 (Листування А – Ж) (Київ; Філадельфія: Смолоскип, 2003), 575.

²⁴ Erlacher, “The Birth,” 532–534.

²⁵ Сосновський, *Дмитро Донцов*, 86.

²⁶ Дмитро Донцов, *Школа а релігія*. (Реферат виголошений на з'їзді української академічної молодіжи у Львові в липні 1909 року) (Львів: З друкарні І. Айхельбергера, 1910), 18–19.

²⁷ Там само, 32.

²⁸ Там само, 35.

²⁹ Там само, 33.

³⁰ Erlacher, “The Birth,” 532–533.

українських соціал-демократичних партій Росії й Австрії» на третьому надзвичайному інтернаціональному соціалістичному конгресі в м. Базелі (Швейцарія).

Перебування в Австро-Угорщині було пов'язане також зі зміною сімейного статусу Донцова: у 1912 р. він одружився з Марією Бачинською (з роду Устияновичів), яка все життя була його вірною помічницею і другом, навіть після розлучення на початку Другої світової війни. На думку О. Зайцева, шлюб Донцова з представницею відомої родини сприяв його входженню в кола галицької української інтелігенції.³¹

Другий студентський з'їзд / Сходження до вершин слави

У липні 1913 р. Донцов узяв участь у роботі другого Всеукраїнського з'їзду студентів у Львові. Ідеї виголошеного ним реферату за назвою «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» викликали неабиякий інтерес присутніх. Того ж року за кошти Українського студентського союзу Донцов опублікував брошуру за такою самою назвою. Праця складалася з двох частин: вступної уваги (застереження Донцова щодо суспільної реакції на ідеї його реферату) та основної частини.

Головна ідея реферату – потреба адаптувати політичну програму українського руху до викликів часу. Аналізуючи обставини появи програм Михайла Драгоманова та Кирило-Мефодіївського братства, він дійшов висновку, що вони були доречними в ХІХ ст., однак за нових обставин втратили своє значення. На думку Донцова, українські політики повинні зважати на світові тенденції: кризу лібералізму; пробудження так званих неісторичних націй (зокрема у Східній Європі); зростання ролі держави, що перетворюється на зряддя нації (мабуть, Донцов мав на увазі зростання ролі національних держав на противагу імперським утворенням).

Детальніше він проаналізував ситуацію у Російській та Австро-Угорській імперіях. На думку Донцова, немає підстав сподіватися на швидку демократизацію Росії. Він констатував, що на початку ХХ ст. російський імперіалізм посилюється; російські ліберали збанкрутували, бо виявилися такими самими націоналістами, що й царат; звернув увагу на шкідливу для українців політику загравання царату з польським населенням Російської імперії й на те, що відбувається процес

формування модерної російської нації. Чим є Україна для Росії? – запитує Донцов. І дає відповідь: посідання української території визначає «великодержавне становище» Росії; від українців залежить, «чи Росія зостанеться державою однонаціональною, чи перетвориться в федерацію націй».³² «З природи речі», стверджує Донцов, українці мають стати ворогами російської державності як такої.³³ Формування української нації становить загрозу і для поляків в Австро-Угорщині, що зближує останніх із росіянами. Це стає підставою для вироблення спільної програми боротьби українців обох імперій.

Донцов передбачив початок світової війни й наголошував на необхідності цим скористатися. Конфлікт російського й австрійського імперіалізмів, насамперед за гегемонію у середовищі слов'ян, неминучий. Згідно з Донцовим, мета Російської імперії – розпад Австро-Угорщини й вихід до Адріатичного моря. Австро-Угорщина, щоб вижити, повинна перетворитися на федерацію вільних націй. Політичне відокремлення (сепаратизм) від Росії і участь у майбутньому російсько-австрійському конфлікті на боці Австро-Угорщини – це «гасло нинішнього дня» для українців. На думку Донцова, саме Австро-Угорщина стане зряддям революції «нових» народів Східної Європи.³⁴

Лише побіжно Донцов зупинився на конкретних діях у реалізації окресленої ним програми. Насамперед, це популяризація ідеї сепаратизму України від Росії, що має поєднувати антимосковфільську й антимосковську пропаганду. Також це заснування парамілітарних організацій молоді, адже молоде покоління стане головним рушієм нової політики. Оскільки в Російській імперії легальне існування українських парамілітарних організацій неможливе, тут варто заснувати видання для пропаганди ідей австрославізму. Водночас не варто ігнорувати культурну працю та питання біжучої політики.³⁵

Ким був Донцов, коли виголошував свій реферат? Націоналістом чи марксистом? На перший погляд може здатися, що він уже відмовився від марксизму, адже апелював до таких понять, як «нація», «державна нація», «політична свідомість нації», наголошував на потребі/реальній можливості єдності української нації тощо. Однак

³² Дмитро Донцов, «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», у *Твори*, т. 1 (Львів: Кальварія, 2001), 78.

³³ Там само, 79.

³⁴ Там само, 87.

³⁵ Там само, 89–90.

³¹ Зайцев, *Націоналіст у добу фашизму*, 39.

свої ідеї Донцов аргументував покликаннями на класиків марксизму. Не виняток – його антиросійська пропаганда, адже «Маркс і Енгельс – ці передові борці європейської демократії другої половини минулого віку – одверто голосили війну проти Росії».³⁶ Зрештою, Донцов уточнював, що він не пропагує ідею самостійної України, а лише закликає до реальнішого кроку – сепаратизму від Росії.³⁷

Для з'ясування відповіді на поставлене запитання важливо проаналізувати вступ до реферату, який з'явився, коли працю було опубліковано у вигляді брошури. Донцов виокремив три хибні тлумачення ідей його реферату. Насамперед, це твердження, що головною ідеєю реферату була теза про мілітарне виховання молоді. Вочевидь, таке трактування ідей Донцова було популярним у середовищі майбутніх творців Української військової організації (УВО) й Організації українських націоналістів (ОУН). Також Донцов був невдоволений тим, що нібито його заклик зосередитися на політиці відокремлення від Росії знівельював інші форми боротьби. Мабуть, таке розуміння ідей реферату було властиве представникам старшого покоління українських політиків. Зрештою, Донцов заперечував, що пропаговані ним ідеї поділяли лише міщани, а не представники соціал-демократії. Донцов апелює до тих українських соціал-демократів, які відмежувалися від ідей реферату, і водночас дає відповідь на поставлене нами питання: «Взагалі всякі спроби деяких моїх опонентів заквестіонувати допустимість голошення подібних ідей соціал-демократом свідчать або про їх незнайомість з теорією і практикою європейського соціалізму, або про нічим не оправдане ідентифікування поглядів, пануючих в деяких соціалістичних партіях, з поглядами цілого інтернаціоналу».³⁸ Для Донцова було важливо підкреслити власну належність до соціал-демократії. Відчуження своєї особи однопартійцями він пояснював поширеною у колах українських соціал-демократів практикою³⁹ наслідування російських колег, але аж ніяк не власною зрадою ідеалів соціал-демократії.

³⁶ Дмитро Донцов, «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», у *Твори*, т. 1 (Львів: Кальварія, 2001), 86.

³⁷ Там само, 80.

³⁸ Там само, 70.

³⁹ Про що традицію наслідування писав і Сергій Єфремов: «Безоглядно й на осліп ішла вона (українська соціал-демократія. – І. Ш.) за російськими товаришами, копіювала їх, доводячи до карикатури дрібні змагання, боялась і на ступінь одступити од тієї ортодоксальності, яку проголосили російські марксистки» (Сергій Єфремов, «З нашого життя», *Рада* 148 (1913): 2).

На з'їзді Донцов знайшов свою аудиторію – галицьку молодь. У 30-річному віці він став чи не найвідомішим представником української соціал-демократії, а його реферат – одним із найцитованіших творів того часу. Свою думку щодо ідей реферату висловили і однопартійці Донцова, і представники російських ліберальних кіл, і навіть Володимир Ленін. Суспільна думка пов'язала його з націоналізмом, хоча він сам ще не був готовим так себе ідентифікувати. На думку Лева Юркевича, чільного представника наддніпрянської соціал-демократії, реферат засвідчив, що Донцов належить до табору націонал-демократів. Його ідеї співзвучні ідеям М. Міхновського й часопису «Сніп» (виходив у Харкові в 1912–1913 рр. за редакції Міхновського).⁴⁰ І взагалі програма Донцова скомбінована «в дусі старого пепесівства» (від Польська партія соціалістична (ППС)).⁴¹

В. Ленін, який нібито захищав Донцова від нападок із боку кадета Миколи Могилянского на сторінках газети «Речь», органу Конституційно-демократичної партії, охрестив Донцова «націонал-соціалом»,⁴² «націоналістичним міщанином», «горе-марксистом».⁴³ Реферат Донцова стимулював Леніна відверто висловитися з національного питання: «Звичайно, *право* на самовизначення одна річ, а *доцільність* самовизначення, відокремлення тієї чи іншої нації в тому чи іншому випадку – інша річ. Це азбука».⁴⁴

Однопартійці Донцова відмежувалися від ідей реферату. Зокрема, у журналі «Дзвін», органі УСДРП, було вміщено редакційну примітку: «Через конфлікт, що виник на *принципіальному ґрунті* між редакцією журналу і д. Донцовим, редакція не є в можності вважати д. Донцова на далі співробітником журналу «Дзвін»».⁴⁵ Опоненти закидали Донцову: бездоказовість головних тез,

⁴⁰ Лев Рибалка (Юркевич), «Українське політичне молодоміщанство», *Дзвін* 12 (1913): 492.

⁴¹ Лев Рибалка, «З нагоди другого всеукраїнського студентського з'їзду», *Дзвін* 9 (1913): 241. У листі до Є. Маланюка від 19 вересня 1931 р. Донцов відмежовувався від впливу ППС: «Літератури ППС я майже не знаю, навіть більше знав літературу СДКП і Л. (Люксембург і пр.[очі]), вшехполяки в формованню моєї ідології не відіграли жадної ролі» (Сварник, «До ідейної», 147).

⁴² Володимир Ленін, «Кадети про українське питання», у *Повне зібрання творів*, т. 23 (Київ: Вид-во політичної літератури України, 1972), 324.

⁴³ Володимир Ленін, «Критичні замітки з національного питання», у *Повне зібрання творів*, т. 24 (Київ: Вид-во політичної літератури України, 1972), 122, 126.

⁴⁴ Володимир Ленін, «Кадети і “право народів на самовизначення”», у *Повне зібрання творів*, т. 24 (Київ: Вид-во політичної літератури України, 1972), 200. Виділено автором. – І. Ш.

⁴⁵ Лев Рибалка, «З нагоди», 237. Виділено в тексті. – І. Ш.

нереалістичність програми, залежність від мінливої міжнародної ситуації, критикували його тезу про можливість загальнонаціонального об'єднання, а також те, що запропонована ним програма не орієнтована на народні маси.⁴⁶ Для них реферат Донцова – «крайній вияв австрійського патріотизму».⁴⁷

Неприхований конфлікт Донцова з чільними представниками надніпрянської соціал-демократії розпочався з принципових питань, насамперед різного розуміння інтелектуальних меж марксизму та майбутнього українсько-російських взаємин. Проте поступово протистояння набуло відверто особистого характеру, що яскраво видно з «полеміки» Донцова, Сергія Єфремова й Володимира Винниченка.

Єфремов перед Першою світовою війною – один із засновників та активний діяч Товариства українських поступовців (ТУП), співробітник газети «Рада» (єдиної щоденної газети (1906–1914 рр.) ліберального напрямку в Надніпрянській Україні, що виходила українською мовою), визнаний науковець.

Винниченко – уже відомий письменник, член УСДРП, а крім того діяч, який у листі до А. Жука від 30 вересня 1912 р. стверджував, що «...соціалізм для мене є *все*... я від його не можу одірватись з такою самою фатальністю, як клітка дерева не може сама собою одірватись від всього його ества».⁴⁸

На сторінках «Модерного москвофільства» (1913) Донцов неодноразово покликався на газету «Рада». На його думку, окремі статті, опубліковані у виданні, є свідченням некритичного ставлення їхніх авторів до російської культури, тобто явища, яке він окреслив як модерне москвофільство. Зачепив він і Єфремова безпосередньо, коли стверджував, що той «з кепсько укритою нехиттю ставиться до тої частини нашої літератури, яка розвивалася під західноєвропейськими впливами».⁴⁹

Щодо Винниченка, то Донцов так пояснював неприязнь письменника до своєї особи: він (Донцов) критикував малоросійський жаргон Винниченка, засуджував пропагований письменником культ проституції та моральної деградації,

вважав, що Винниченко хоча б почасти духовно належить російській культурі.⁵⁰

Опоненти ж звинувачували Донцова у: недоброчесному цитуванні; нерозумінні природи суспільних і політичних явищ; негативному ставленні до російської культури (безоглядному, сліпому москвофобстві)⁵¹ і, найважливіше, відкидали його ідею політичного відокремлення України від Росії. У листі Винниченка до Євгена Чикаленка від 1 жовтня 1913 р. знаходимо таку оцінку поглядів Донцова: «На мою думку, це – якийсь національний провокатор. Інакше не можна зрозуміти його упертий, глупий сепаратизм, його ідіотське підкреслювання скрізь, що нам треба сепаруватися від Росії. Мало того, що наша редакція зовсім не поділяє непотрібних цих сепаратизмів, але й того способу полеміки, з яким Донцов виступав. Це і інші причини (його невивірність в соціально-політичному світогляді) примусили нас виключити його з числа наших співробітників».⁵²

Критика поглядів Донцова поступово зійшла до висміювання його як людини. Це яскраво видно на прикладі оповідання Винниченка «Переможець», де в образі графомана сепаратиста Цвяха легко впізнається Донцов. Винниченко висміяв зовнішній вигляд опонента, його матеріальне становище, провінційне походження: «Це його довга, недоладна постать, його незграбне, провінційяльне пальто, гострий, як у китайців капелюх. [...] це був просто дуже сердитий на руські газети провінційяльний писака. Його, мабуть вигнали звідкись і він тепер рішив помститись і сепарувати від них Україну. [...] Ніс його, схожий на спринцовку з темносірої гуми, понурою бульбою звисав на губу, а маленькі, гострі очі дивились рішуче й роздратовано».⁵³ Донцов, у трактуванні Винниченка, «форменний маніак», гоноровитий та хмуро-вразливий, упертий, уїдливіший чоловік.

Донцов упізнав себе в образі Цвяха. Однак цей його вчинок також був висміяний опонентами.⁵⁴

У своїх спогадах Винниченко назвав причиною виключення Донцова з лав УСДРП його участь в антиукраїнській та антисоціалістичній газеті «Русские ведомости». Цей факт, однак,

⁴⁶ Валентин Садовський, «Спроба нової національної програми», *Дзвін* 12 (1913): 495–503.

⁴⁷ Лев Рибалка, «З нагоди», 241.

⁴⁸ Ігор Гирич, «Українські есеї: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень – жовтень 1912 року))», *Український археографічний щорічник* 15 (2010): 561. Виділено автором. – *І. Ш.*

⁴⁹ Дмитро Донцов, «Модерне москвофільство», у *Культурологія* (Харків: «Фоліо», 2016), 465.

⁵⁰ Андрій Василько (Ніковський), «Надмірні претензії і смішні наслідки», *Рада* 255 (1913): 2.

⁵¹ Єфремов, «З нашого життя», 2–3.

⁵² Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. *Листування. 1902–1929 роки*, упор. Н. Миронець (Київ: Темпора, 2010), 248–249.

⁵³ Володимир Винниченко, «Переможець», *Рада* 241 (1913): 2–3.

⁵⁴ Василько, «Надмірні претензії.»

не підтверджено в інших джерелах. На думку Винниченка, «ворожість його (Донцова. – І. Ш.) до українського соціалізму була не принципового, а особливого походження... він, очевидно, затаїв глибоку ненависть до соціалістів...».⁵⁵

Марксистська теорія нації в інтерпретації Дмитра Донцова

Революційні події 1848 р. в Європі стимулювали Фрідріха Енгельса й Карла Маркса чіткіше окреслити власну теорію нації. Вони переосмислили концепцію «історичних»/«неісторичних» народів своїх попередників Йогана-Готфріда Гердера та Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Цю дихотомію було використано насамперед для аналізу ситуації в Австро-Угорській монархії. На думку Ф. Енгельса, статус нації визначається її роллю у революційних подіях і значенням, яке вона може мати в майбутньому. Більшість слов'ян (і галицьких українців також) було оголошено «неісторичними» («контрреволюційними») націями.⁵⁶

Поняттями «історичні»/«неісторичні» нації Донцов активно послуговувався у «Сучасному політичному положенні нації та наших завданнях», не пояснюючи їх своїм читачам. Таку спробу він здійснив дещо пізніше на сторінках статті «Енгельс, Маркс і Лассаль про “неісторичні” нації» (1914), що через чотири роки побачила світ у вигляді брошури.

Як соціал-демократи мають ставитися до національних рухів так званих «неісторичних» націй загалом і до українського національно-визвольного руху зокрема? – запитує Донцов. Такі рухи – явище прогресивне чи навпаки реакційне? І формулює проблему: класики марксизму не окреслили чітко свого ставлення до національного питання. Крім того, з одного боку, українські марксистки ніколи не приділяли йому належної уваги. З іншого, російські марксистки цікавляться цим питанням і «прикривають» іменами класиків марксизму своє негативне ставлення до українського руху, хоча насправді, стверджував Донцов, їхніх творів вони не читали.⁵⁷

⁵⁵ Володимир Винниченко, *Заповіт борцям за визволення* (Київ: Видавниче товариство «Криниця» книголюбів України, 1991), 68.

⁵⁶ Детальніше див.: Роман Шпорлок, *Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста*, пер. з англ. Георгій Касьянов (Київ: Основи, 1998), 314–356; Олена Палько, «Еволюція концепції “історичних” та “неісторичних” народів у європейській соціалістичній думці», *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса* 1 (2012): 263–285.

⁵⁷ Дмитро Донцов, «Енгельс, Маркс і Лассаль про “неісторичні” нації», у *Вибрані твори*, т. 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.) (Дрогобич: ВФ «Відродження», 2011), 65–66.

На думку Донцова, щоб зрозуміти позицію К. Маркса й Ф. Енгельса в національному питанні, їхнє ставлення до українського руху, потрібно з'ясувати їхню методологію в оцінці цих рухів. Висвітленню цього питання він і присвятив своє дослідження.

Донцов виявив, що переліки «історичних»/«неісторичних» націй у працях класиків відрізняються, тому що з часом змінювався їхній критерій оцінювання. Спочатку оцінка залежала від того, наскільки конкретний національний рух відповідав інтересам західноєвропейського пролетаріату, згодом інтереси пролетаріату поступилися місцем культурним прагненням великих народів, з часом оцінка залежала від того, яку роль (революційну чи реакційну) відіграє рух в історичному процесі.

Із розгортанням національних рухів конкретних народів змінювалися й оцінки Енгельса й Маркса (наприклад, у випадку поляків чи турецьких слов'ян). Поправки та застереження, зроблені класиками, стосувалися і їхніх тез про контрреволюційність «неісторичних» націй, і їхніх тверджень про право цих націй на існування. Деякі з рухів вважалося можливим навіть підтримувати.

На думку Донцова, контрреволюційність слов'ян у 1848 р. – це форма протесту проти реакційної сторони національно-визвольних рухів (польського й угорського). Лише з часом ця реакційність у вигляді польського й угорського гніту стала очевидною для всіх.

Донцов сформулював три найбільші помилки в поглядах Енгельса й Маркса на слов'ян. Головна помилка класиків, на яку, зазначає Донцов, уже звернув увагу Отто Бауер, полягала в тому, що конкретний історичний момент у житті австрійських слов'ян, коли їхні інтереси випадково збіглися з інтересами реакції, було проголошено тенденцією історичного розвитку. Друга помилка – ідентифікація об'єктивних інтересів «неісторичних» націй із інтересами націй панівних. Їхня третя помилка полягала в тому, що вони не звернули належної уваги на соціально-економічну структуру «неісторичних» націй, на антагонізми між ними.⁵⁸ Зазначені огріхи, незнання української історії, а також певні теоретичні хиби не дали класикам змоги адекватно оцінити українську націю, хоча вони визнавали її окремішність і хоча б опосередковано (зважаючи на ту роль, яку вони відводили географічному становищу, величині території та кількості

⁵⁸ Там само, 76–78.

населення) її спроможність досягти вищих форм національного існування (державності).⁵⁹

Головна теоретична хиба Енгельса та Маркса, згідно з Донцовим, – це те, що вони сплутали національну незалежність і державну незалежність. Виділені класиками необхідні умови існування нації (географічні, історичні, економічні, політичні) – це умови державного буття, а не національного.⁶⁰ Для Донцова, нація може існувати без держави. І сучасна соціалістична література Заходу, зазначає вчений, не заперечує можливості такої форми існування «неісторичних» націй.

Донцов так визначив дві основні заслуги Маркса й Енгельса в їхньому трактуванні національного питання: насамперед вони відкинули абстрактний принцип «моральної справедливості» в міжнародних відносинах, також установили чіткіший критерій в оцінці національних рухів – відповідність/невідповідність головним історичним тенденціям доби.⁶¹

Український рух, з огляду на його причини (розвиток капіталізму, становлення демократії) – історично необхідний; з огляду на його цілі (політична свобода й автономія націй) – революційний; з огляду на його наслідки (згорання панславистичних настроїв) – відповідає інтересам усієї європейської демократії.⁶² Підтримувати український рух і національні рухи інших «неісторичних» націй Східної Європи – «елементарна повинність» усіх демократів. Донцов завершує своє дослідження зверненням до опонентів: «...повторювати безкритично у ХХ ст. те, що писали й говорили Маркс і Енгельс у національній справі в ХІХ-му ст., – це значить ігнорувати цілу історію східної Європи за другу половину ХІХ в.; це значить понижувати себе до ролі вченого папуги; це значить бути вірним не духові їх науки, лише її букві».⁶³

Донцов і австромарксизм

Австромарксизм сформувався у 1890-х рр. на базі студентського соціалістичного гуртка у Віденському університеті. Визначення австромарксизму суттєво різняться. Як зазначає Олена Палько, у вітчизняній історіографії його розглядають переважно в контексті теоретичного

розвитку європейської соціал-демократії. Західні дослідники (зокрема Л. Колаковський) отожднюють його з марксистською теорією. Найпопулярнішим, однак, є віднесення австромарксизму до теорій «третього шляху».⁶⁴ На нашу думку, Донцов розглядав це явище як напрям марксистської теорії. Термін «австромарксизм» запропонував американський соціаліст Луїс Боундін у 1914 р. У творах Донцова він не вживається.

Згідно з офіційним документом («Підтвердження про навчання Д. Донцова у Львівському й Віденському університеті» від 8 квітня 1914 р.), викладачем Донцова у Віденському університеті з предметів «Економічна історія» та «Національна економіка» був д-р Грюнберг (1908/1909 академічний рік, літнє півріччя), а викладачем «Історії австрійського права» – д-р Адлер (1909/1910, зимове півріччя).⁶⁵ Є підстави вважати, що в першому випадку йдеться про професора Карла Грюнберга, «найочевидніший слід якого в [історії] Австрії впливає із його ролі наставника авторів базових праць із австромарксизму»,⁶⁶ з-поміж яких варто назвати Отто Бауера та Карла Реннера. У другому випадку, можливо йдеться про одного з яскравих представників австромарксизму Макса Адлера. Зроблені припущення, однак, потребують уточнення в архіві Віденського університету.

У переддень Першої світової війни Донцов досить часто покликався на ідеї О. Бауера. Можна стверджувати, що праця австрійця «Національне питання і соціал-демократія» («Die Nationalitätenfrage Und Die Sozialdemokratie», 1907) була поміж головних інтелектуальних вражень Донцова того часу. Його дослідження «Енгельс, Маркс і Лассаль про “неісторичні” нації» є даниною австромарксизму. На думку О. Багана, згадана праця є «найцікавішим моментом випручування Д. Донцова із соціалістичних доктрин».⁶⁷ Ми вважаємо, однак, що австромарксизм, під впливом якого перебував Донцов, був спробою знайти відповіді на ті питання, які його хвилювали, все ще у межах теоретичних побудов марксизму. Головна заслуга австромарксистів, що,

⁶⁴ Олена Палько, «Австро-марксизм у контексті європейських соціалістичних доктрин», *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса* 4 (54) (2011): 398–399.

⁶⁵ Сварник, «Дмитро Донцов у невідомих документах.»

⁶⁶ José Luis Cardoso and Michalis Psalidopoulos, eds. *The German Historical School and European Economic Thought* (London: Routledge, 2015), chap. 1, <https://doi.org/10.4324/9781315674315>

⁶⁷ Олег Баган, «Поміж містикією і політикою (Дмитро Донцов)», 32.

⁵⁹ Донцов, «Енгельс, Маркс і Лассаль про “неісторичні” нації», 88.

⁶⁰ Там само, 75, 79, 80–81.

⁶¹ Там само, 84–89.

⁶² Там само, 89.

⁶³ Там само.

вочевидь, привабила Донцова, – теоретичне опрацювання національного питання.

У згаданій вище праці «Енгельс, Маркс і Ласаль про неісторичні нації» Донцов не охоплює всі ті питання, що їх досліджував Бауер. Однак роздуми Донцова щодо концепції «історичних»/«неісторичних» націй повторюють майже дослівно думки Бауера: «[...] деякі помилки Енгельса і, насамперед, основна помилка тих статей, – думка, що нації, які не мають історії, минулого, не можуть сподіватись і на майбутнє. Цей погляд тепер остаточно спростований історією австрійських націй, як і російської революції. І на цей час ми, саме завдяки методу історичного дослідження Маркса і Енгельса, спроможні також зрозуміти причини пробудження неісторичних націй до історичного життя під впливом капіталізму, революції та демократії».⁶⁸

Однопартієць Донцова Валентин Садовський, критикуючи «Сучасне політичне положення нації та наші завдання», зазначав: «Австрія, на думку автора, повинна бути центром української гравітації через те, що вона мусить стати спільною вільних націй [...] Але як се доводить автор? На велике диво сей його постулат не має жадних доказів».⁶⁹ Звинувачення Садовського цілком слушне: Донцов справді не пояснює згадану тезу. Таке твердження для нього є самоочевидним, адже «однакових поглядів тримаються Реннер, Бауер і ціла австрійська соціальна демократія, в програмі якої стоїть вільний союз автономних націй».⁷⁰

Висновки

Повертаючись до згаданої вище формули П. Голубенка, можна стверджувати, що марксизм і соціалізм Донцова були водночас і даниною моді, і його ширим сповіданням. Як і багато представників його покоління, він був «загорілим поклонником Маркса» (вислів Ольги Кобилянської про одного із її героїв).⁷¹ Щирість Донцова простежується, зокрема, у запропонованих ним коротеньких характеристиках класиків марксизму. Інколи, як-от у рефераті «Школа та релігія», він по-учнівськи наслідував базові постулати марксистської теорії. Але найпереконливішим доказом ширості Донцова, на нашу

думку, є те, що він не обмежувався прочитанням головних/популярних праць із марксистської теорії та не зводив (власний) марксизм до визнання його головних положень.

У переддень Першої світової війни найбільшим для Донцова було національне питання. Проте класичний марксизм не запропонував повноцінної теорії нації й не міг дати Донцову відповіді на всі його запитання. Таку відповідь він, хоча б почасти, знайшов у австромарксизмі, звернення до якого було логічним продовженням його інтелектуальних пошуків у межах марксистської теорії.

Для Донцова, марксизм був відкритим для інтерпретацій комплексом ідей. Він заперечував проти поширеного у колах українських соціал-демократів наслідування російського тлумачення марксизму, насамперед у національному питанні. У цьому сенсі його марксизм можна окреслити як антиколоніальний. Такий підхід Донцова уможливило навчання у трьох провідних вищах регіону й, відповідно, знання іноземних мов і можливість прочитання джерел мовами оригіналів.

Інтелектуальна свобода Донцова стала однією з причин його виходу з лав УСДРП: з одного боку, однопартійці не могли прийняти донцовську інтерпретацію національного питання, його ідею сепарації України від Росії, з іншого боку, Донцов не міг, oprіч іншого, сприйняти інтелектуальну не-свободу своїх колег. Усе ж у переддень війни він залишався марксистом.

Вивчення життєвого досвіду Донцова дає змогу по-новому підійти до дискусії навколо типологізації української соціал-демократії. На думку Станіслава Кульчицького, вона нагадувала російський меншовизм. Ігор Гирич, проте, вважає, що українські еседеки були ближчими до європейських соціалістів, передусім австрійської соціал-демократії.⁷² Досвід Донцова ані заперечує, ані підтверджує якусь із позицій, проте ставить під сумнів потребу/обґрунтованість будь-яких типізацій.

Post scriptum

Дослідження світогляду Донцова дає змогу зробити певні узагальнення щодо специфіки східноєвропейського націоналізму. На відміну від Західної Європи, де націоналізм у його модерному розумінні з'явився переважно в період до появи марксизму, у Східній Європі, зокрема

⁶⁸ Отто Бауер, *Національне питання і соціал-демократія*, пер. з нім. (Київ: Основні цінності, 2004), 61.

⁶⁹ Садовський, «Спроба нової національної програми», 502. Виділено автором. – *І. Ш.*

⁷⁰ Донцов, «Енгельс, Маркс і Ласаль про “неісторичні” нації», 79.

⁷¹ Ольга Кобилянська, *Царівна* (Харків: «Фоліо», 2009), 43.

⁷² Ігор Гирич, «Українські еседеки», 523–524.

на теренах сучасної України, марксизм випередив націоналізм. Цілком природно, що перші східноєвропейські націоналісти нерідко спочатку були марксистами. Марксизм став потужним джерелом їхнього націоналізму. Таке поєднання двох ідеологій зробило східноєвропейський націоналізм суттєво відмінним від західноєвропейського. Справа не лише в тих ідеях, що «пе-

рекочували» з однієї ідеології до іншої, а в загальному підході – спробі східноєвропейських інтелектуалів створити наукову теорію націоналізму на кшталт тієї, що є в марксизмі, вивести певні закономірності (прикладом такого підходу є намагання Донцова пояснити українсько-російський конфлікт як певний закономірний відвічний антагонізм).

Bibliographic References

- Bahan, Oleh. *Pomizh mistykoiu i politykoiu: Dmytro Dontsov na tli ukraïnskoi politychnoi istorii pershoi polovyny XX st.* Kyiv: UVS im. Yu. Lypy, 2008.
- Bauer, Otto. *Natsionalne pyttannia i sotsial-demokratia.* Kyiv: Osnovni tsinnosti, 2004.
- Cardoso, José Luis, and Michalis Psalidopoulos, eds. *The German Historical School and European Economic Thought.* London: Routledge, 2015. <https://doi.org/10.4324/9781315674315>
- Dontsov, Dmytro. “Engels, Marks i Lassal pro «neistorychni» natsii.” In *Vybrani tvory.* Vol. 1: Politychna analityka (1912–1918 rr.), 65–89. Drohobych: VF “Vidrodzhennia”, 2011.
- Dontsov, Dmytro. *Kultura prymityvizmu (Holovni pidstavy rosiiskoi kultury).* Cherkasy: Siiach, 1918.
- Dontsov, Dmytro. “Moderne moskvofilstvo.” In *Kulturolohiia,* 455–479. Kharkiv: “Folio”, 2016.
- Dontsov, Dmytro. *Rik 1918, Kyiv.* Kyiv: Tempora, 2002.
- Dontsov, Dmytro. *Shkola a religii. (Referat vyholosheny na zizdi ukraïnskoi akademichnoi molodizhy u Lvovi v lypni 1909 roku).* Lviv: Z drukarni I. Aikhelbergera, 1910.
- Dontsov, Dmytro. *Tvory.* Vol. 1. Lviv: Kalvariia, 2001.
- Erlacher, Trevor. “The Birth of Ukrainian «Active Nationalism»: Dmytro Dontsov and Heterodox Marxism before World War I, 1883–1914.” *Modern Intellectual History* 11, no. 3 (2014): 519–548.
- Holovchenko, Volodymyr, ed. “Z istorii ukraïnskoho vyzvolnoho rukhu pochatku XX stolittia (Storinkamy dokumentiv kolyshnykh spetsfondiv tsentralnykh derzhavnykh arkhiviv Ukrainy).” *Zbirnyk Kharkivskoho istoriko-filolohichnoho tovarystva. Nova seria* 5 (1995): 169–180.
- Hryych, Ihor. “Ukraïnski esdeky: mizh natsionalnym i klasovym vyborom (Lysty V. Vynnychenka, M. Zalizniaka, V. Stepankivskoho, L. Yurkevycha do A. Zhuka (veresen – zhovten 1912 roku).” *Ukraïnskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk* 15 (2010): 522–576.
- Kobylianska, Olha. *Tsarivna.* Kharkiv: “Folio”, 2009.
- Kolakowski, Leszek. *Main Currents of Marxism. Its Origin, Growth, and Dissolution.* Oxford: Oxford University Press, 1978.
- Krylova, Alla, and Hennadii Karachevtsev. “Universytetska sprava Dmytra Dontsova.” *Melitopolskij kraevedcheskij zhurnal* 13 (2019): 81–84.
- Kvit, Serhii. *Dmytro Dontsov: ideolohichni portret.* Lviv: Halyska vydavnycha spilka, 2013.
- Le. “Tiazhko dumaie.” *Masky. Zhurnal satyry i humoru* 4 (1923): 3.
- Lenin, Volodymyr. “Kadety i «pravo narodiv na samovyznachennia».” In *Povne zibrannia tvoriv.* Vol. 24, 199–201. Kyiv: Vyd-vo politychnoi literatury Ukrainy, 1972.
- Lenin, Volodymyr. “Kadety pro ukraïnske pyttannia.” In *Povne zibrannia tvoriv.* Vol. 23, 323–324. Kyiv: Vyd-vo politychnoi literatury Ukrainy, 1972.
- Lenin, Volodymyr. “Krytychni zamitky z natsionalnoho pyttannia.” In *Povne zibrannia tvoriv.* Vol. 24, 111–145. Kyiv: Vyd-vo politychnoi literatury Ukrainy, 1972.
- Lypynskyi, Viacheslav. *Tvory. Arkhiv. Studii. Arkhiv.* Vol. 1 (Lystuvannia A – Zh). Kyiv; Filadelfia: Smoloskyp, 2003.
- Palko, Olena. “Avstro-marksyzm u konteksti yevropeïskykh sotsialistychnykh doktryn.” *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa* 4 (54) (2011): 398–399.
- Palko, Olena. “Evoliutsiia kontseptsii «istorychnykh» ta «neistorychnykh» narodiv u yevropeïskii sotsialistychnii dumtsi.” *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa* 1 (2012): 263–285.
- P. B. “«Vistnyk» i ideologii D. Dontsova.” *Dzvony* 4 (1933): 241–247.
- Rybalka (Yurkevych), Lev. “Ukraïnske politychne molodomishchanstvo.” *Dzvin* 12 (1913): 487–494.
- Rybalka, Lev. “Z nahody drugoho vseukraïnskoho studentskoho zizdu.” *Dzvin* 9 (1913): 236–241.
- Sadovskyi, Valentyn. “Sprava novoi natsionalnoi prohramy.” *Dzvin* 12 (1913): 495–503.
- Shporliuk, Roman. *Komunizm i natsionalizm. Karl Marks proty Fridrikha Lista,* transl. Heorhii Kasianov. Kyiv: Osnovy, 1998.
- Sosnovskiy, Mykhailo. *Dmytro Dontsov – politychnyi portret: z istorii rozvytku ukraïnskoho natsionalizmu.* Niu-York; Toronto: Trident International, Inc., 1974.
- Svarnyk, Halyna. “Arkhiv Dmytra Dontsova.” *Pamiatky Ukrainy* 3–6 (1994): 122–128.
- Svarnyk, Halyna. “Dmytro Dontsov u nevidomykh dokumentakh z 1890–1945 rr. z Natsionalnoho arkhivu Kanady.” *Volia i Batkivshchyna* 1–2 (2003): 173–186.
- Svarnyk, Halyna. “Do ideinoi biohrafii Dmytra Dontsova.” *Ukraïnski problemy* 1 (1997): 142–148.
- Svarnyk, Halyna. “Redaktorska ta vydavnycha diialnist Dmytra Dontsova lvivskoho periodu (1922–1939).” *Ukraina v mynulomu* 9 (1996): 153–162.
- Svarnyk, Halyna. “Iurii Lypa i Dmytro Dontsov kriz pryzmu osobistykh i tvorchykh vzaiemyn.” In *Iurii Lypa: holos doby i pryklad chynu,* 213–228. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi un-t im. I. Franka, 2001.
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky. F. 56, op. 1, file 12.
- Vasylo (Nikovskiy), Andrii. “Nadmirmi pretenzii i smishni naslidky.” *Rada* 255 (1913): 2–3.
- Vynnychenko, Volodymyr. “Peremozhets.” *Rada* 241 (1913): 2–3.
- Vynnychenko, Volodymyr. *Zapovit bortsiam za vyzvolennia.* Kyiv: Vydavnyche tovarystvo “Krynysia” knyholiubiv Ukrainy, 1991.
- Yefremov, Serhii. “Z nashoho zhyttia.” *Rada* 148 (1913): 2–3.
- Zaitsev, Oleksandr. *Natsionalist u dobi fashyzmu. Lvivskiy period Dmytra Dontsova 1922–1939 roky. Nacherk intelektualnoi biohrafii.* Kyiv: Krytyka, 2019.
- Zaitsev, Oleksandr. *Ukraïnskyi integralnyi natsionalizm (1920–1930-ti roky). Narysy intelektualnoi istorii.* Kyiv: Krytyka, 2013.
- Zhabotinskij, Vladimir. *Povest' moih dnei,* transl. N. Bartmana. Izd-vo “Biblioteka-Aliya”, 1985.
- Zhuk, Andrii. “Iz spohadiv.” *Moloda natsiia* 3 (2002): 177–221.

I. Shlikhta

**CAPTIVATED BY MARXISM:
TO DMYTRO DONTSOV'S INTELLECTUAL PORTRAIT
(1883–1914)**

The article traces the evolution of Dmytro Dontsov's views before the First World War. The author's main focus is on the factors (such as origin, education, intercultural experience, practical experience, and intellectual ideas) that influenced the thinker. Dontsov himself acknowledged the influence of classical Ukrainian literature as well as of the ideas of Mykola Mikhnovsky, but his most cited authors were Karl Marx, Friedrich Engels, and some representatives of European Social Democracy. Dontsov's views before World War I can be described as anti-colonial Marxism.

The author argues that Austromarxism had a powerful impact on Dontsov. The impact is traced in his attempts to solve the Ukrainian national question within the theoretical constructs of Marxism.

The article highlights Dontsov's conflict with some prominent representatives of the Ukrainian Social Democratic Labor Party. This conflict began with fundamental issues, and primarily different understandings of the intellectual limits of Marxism and the future of Ukrainian-Russian relations, but gradually they became very personal.

The study of Dontsov's works allows us to make some generalizations about important features of Eastern European nationalism. Unlike in Western Europe, where modern nationalism emerged before Marxism, Marxism was ahead of nationalism in Eastern Europe. Marxism therefore became a powerful intellectual source for many East European nationalists of that period.

Keywords: Dmytro Dontsov, Ukrainian Social Democratic Labor Party, Marxism, Austromarxism, nationalism.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Матеріал надійшов 09.03.2020